

Ad sanctos – de dödas plats under medeltiden

Av Anders Andrén

1. Från döda till levande människor

Social analys av gravar är ett återkommande men problematiskt tema i all arkeologi. Den grundläggande frågan gäller om det finns ett nödvändigt samband mellan en grav och det liv som den gravlagde en gång levde. Särskilt under de tre senaste decennierna har alla enkla samband mellan den dödes behandling efter döden och den dödes position i livet problematiserats inom arkeologi. Flera har påpekat att faktiska sociala skillnader kan ha nedtonats eller överdrivits i samband med begravningar, på grund av olika ideologiska skäl. Gravskick är därför sällan en direkt mätare av rådande sociala ordningar. I stället är gravar först och främst ideologiska uttryck och sociala manifestationer. De markerar därmed primärt ideal snarare än social realitet.¹

Inom nordisk arkeologi har diskussionen om olika gravskicks sociala innebörd och mening främst rört förhistoriska gravar, eftersom variationsrikedomen i gravfynden och de skiftande inre och yttre gravformer till synes har gjort detta material mest lämpat för sociala analyser.² När det gäller den stora massan av relativt enkla och likartade kristna gravar från medeltiden har sociala analyser genomförts, men de har ofta stått i skuggan för andra frågor, som typologi och kronologi.³

Trots att dåtida skiftliga källor ger olika utsagor om såväl begravningsritual som sociala förhållanden

tycks det medeltida gravskicket vara svårt att analysera i sociala termer. Skillnaden mellan ting och text kan i detta sammanhang närmast beskrivas som en metodisk paradox.⁴ Med utgångspunkt från denna paradox vill jag återvända till frågan om en social analys av kristna gravar från medeltiden är möjlig. Mina exempel hämtar jag från Lund, där drygt 100 års arkeologi har gjort förhållandena närmast ideala när det gäller medeltida gravskick. Cirka 10.000 gravar har dokumenterats och drygt 6.000 av dessa är även osteologiskt bestämda.⁵ Men innan jag kan presentera gravarna från Lund är det nödvändigt att – liksom i samband med gravskick i allmänhet – kort diskutera gravskicket ideologiska bakgrund.

2. Det heliga som rumslig princip

Tack vare nyare kyrkohistoriska och arkeologiska undersökningar av den medeltida gravrätten och den medeltida begravningsritualen är den normativa synen på graven och begravningen väl utredd.⁶ Mycket kortfattat kan det grundläggande perspektivet för det medeltida gravskicket beskrivas som principen om närheten till det heliga. Denna princip skapades redan under senantikens runt de tidiga martyrgravarna på gravfälten utanför romerska städerna. De kristna önskade att begravas i närheten av martyrerna för att få del av deras heliga kraft och för att få del av de böner som lästes till martyrerna. Runt martyrgravarna

byggdes först små ”memoria”-byggnader, men från och med 300-talet även kyrkor. Därmed placerades kyrkorna på de kristna gravplatserna, samtidigt som nattvarden och nattvardsbordet (altaret) i kyrkan knöts till martyrgraven och relikerna. Närheten till det heliga utvidgades på så sätt även till Guds fysiska närvaro i samband med mässoffret, och till hoppet om det framtida Gudsriket som var nattvardens budskap. Från och med slutet av 300-talet började man flytta de viktiga martyrgravarna till kyrkor in i städerna och med dessa flyttningar följde även begravningsarna. Därmed var alla de karakteristiska dragen i det medeltida gravskicket skapade, nämligen kyrka med kyrkogård placerad i direkt anslutning till profan bebyggelse.⁷ Denna tradition att placera gravar vid en gudstjänstlokal eller ett tempel, och inne i profan bebyggelse urskiljer den västliga kristendomen på ett radikalt sätt från de flesta andra religioner, i vilka begravningsplatserna nästan alltid ligger för sig själva, skilda ifrån såväl tempel som bebyggelse.

Önskan att bli begravd vid det heliga, det vill säga nära altaret med mässoffer och relikier, framgår av normativa bestämmelser om gravarnas placering i kyrkan och på kyrkogården. Under 300-talet begravdes först biskopar och präster inne i kyrkorna, men efter hand även medlemmar av kungafamiljer och andra världsliga dignitärer. Under 500-talet utfärdades totalförbud mot begravningsarna i kyrkorna, men vid kyrkomötet i Orléans 797 beslutades att präster och ”rättfärdiga” lekmän hade rätt att begravas i kyrkorna. På liknande sätt stadgades i Gratianus dekret från cirka 1140 att gravar fick placeras i kyrkornas förgårdar och pelarhallarna. Dessutom fick biskopar, abbotar, förtjänta präster och trogna lekmän begravas i kyrkorna, med undantag för områdena runt altarna. Under 1200-talet blev gravrätten mer flytande,

genom att den kommersialiserades. Principen blev snarast att den som hade råd kunde mot betalning välja gravplats.⁸

De nordiska lagtexterna om gravrätten är variationer på samma europeiska tema. Enligt de ofta citerade bestämmelserna i de norska Borgartingsloven och Eidsivatingsloven, vilka sannolikt härstammar från slutet av 1000-talet, skulle människor gravläggas i olika zoner runt kyrkan. På den södra och östra sidan av kyrkan, i själva takdroppet, skulle de ”lendermenn” som uppfört eller underhållit kyrkan begravas. I nästa zon skulle övriga ”lendermenn” samt bönder med deras familjer begravas. Utanför dessa skulle frigivna begravas och därefter frigivna som inte givit ”frigivningsöl”. Längst ut på kyrkogården skulle trälarna begravas liksom oidentifierade drunknade personer som hade norrön frisyra, och därmed förväntades vara kristna. I den yttersta zonen skulle enligt Gulatingsloven och Grágás även nöddöpta respektive primsignade barn begravas. I Eidsivatingsloven är denna sociala topografi på kyrkogården dessutom kompletterad med en könsbaserad uppdelning, eftersom lagen föreskrev att kvinnor skulle begravas norr om kyrkan och män skulle begravas söder om kyrkan. I dessa två lagar nämns inget om gravläggningar i kyrkorna, men andra norska uppgifter från 1160-70-talet anger att kungens hirdmän hade rätt att begravas i kyrkor.⁹ Senare källor, som Yngre Västgötalagen från omkring 1300, visar att frågan om gravplats även kommersialiserades i Norden. Där konstateras bara kort att ”Den som vill ligga i grav i kyrkan, give åt henne tre marker och åt prästen hans avgift för gravplats”.¹⁰ Därmed öppnades även möjligheterna för de mer välbärgade att välja sin gravplats utanför socknen i mer prestigefyllda monument, som klosterkyrkor och domkyrkor.

För att till fullo förstå dessa bestämmelser om gravrätt på kyrkogård och i kyrka måste de kontrasteras mot uppgifter om dem som inte hade rätt att begravas i vigd jord. Enligt de norska kyrkolagarna, som även i detta avseende var de mest detaljerade, gällde begravningsförbudet självmördare, bannlysta, vissa fredlösa, människor dömda för vissa grova våldsbrott och majestätsbrott, tjuvar, ockrare och människor som på olika sätt avfallit från den rätta tron. Dessa människor skulle enligt norska lagar begravas i strandkanten, men enligt isländska lagar ett pilskott från bebyggt område, där det "varken är åker eller äng".¹¹

Som framgår av dessa bestämmelser och förbud kring kristna begravningar var den genomgående principen för placeringen av gravar i kyrkan, på kyrkogården eller utanför kyrkogården i första hand formad utifrån den kristna frälsningsläran. Principen för en gravs placering utgick ifrån om den döde gjort sig förtjänt av den åtrådda närheten till det heliga, i form av relikier och Guds fysiska närvaro genom mässoffret på altaret. Frågan om en gravs placering var alltså en fråga om kristen värdighet. De kategorier av människor som räknades som speciellt värddiga var särskilt invigda personer, som biskopar och präster, men efter hand även smorda kungar. För övrigt rörde det sig om "trogna" lekmän, som på olika sätt varit kyrkans välgörare, t ex kyrkogrundare och människor som bidragit till kyrkornas underhåll. I motsats till dessa kategorier som var säkrade en grav nära det heliga var människor som brutit mot grundläggande kristna värden förnekade en plats i vigd jord.

De normativa bestämmelserna om gravarnas placering var därmed ideologiska principer, för hur de döda i väntan på domedagen skulle vara placerade i förhållande till Gud. Men som ideologi var dessa

principer samtidigt nära knutna till den dåtida sociala ordningen. Även om vi får räkna med såväl återkommande som individuella variationer i gravarnas placering hörde de kategorier som fick begravas närmast Gud (kungar, biskopar, präster och byggherrar) till dåtidens elit. Och på samma sätt fanns det en tydlig parallell mellan trälarnas underordnade sociala position och deras perifera placering i förhållande till Gud. Eftersom trälarna i princip var förvägrade egendom hade de inte någon möjlighet att genom fromma gåvor till kyrkan uppträda som "trogna" lekmän, och därmed hade de inte heller någon rätt till en gravplats nära det heliga.

Men samtidigt behöver det inte alltid ha funnits en enkel och mekanisk koppling mellan gravens placering och dåtidens sociala förhållanden. En riddare som var bannlyst kunde i princip inte begravas i vigd jord, även om han tillhörde samhällets elit. Och till kyrkans välgörare av "trogna" lekmän bör förutom donatorerna även ha räknats de hantverkare som rent faktiskt uppförde kyrkorna, såsom stenhuggare, murare, timmermän och målare, även om de i många fall hade en underordnad social position. Omfattningen av gåvor till kyrkan (och därmed graden av värdighet i kyrkans ögon) kan dessutom ha varit ett delvis individuellt val, ungefär som när vissa valde att inträda i klosterordnar medan flertalet människor valde att leva utanför klostermurarna. Genom medvetna handlingar, som särskilda offergåvor till kyrkan, bör alltså en lekman ha kunnat sträva efter en gravplats "bortom" den givna sociala ordningen.

När det gäller det medeltida gravskicket är det alltså svårt att upprätthålla den begreppsliga skillnad mellan ideologi och social ordning som diskuterats inom arkeologi under senare år, eftersom den medeltida ideologi i hög grad bekräftade den sociala

ordningen. Men på samma gång innebar det kristna frälsningsperspektivet att det i samband med begravningar var möjligt att överskrida den givna sociala ordningen, t ex för byggnadshantverkare och enskilda trogna lekmän.

3. Från ideal till realitet

Det råder ett komplext förhållande mellan ideal och realitet i det medeltida gravskicket, eller mellan de normativa lagtexterna och de materiella lämningarna av faktiska medeltida begravningar. I ett arkeologiskt perspektiv är det främst gravskickets typologiska och kronologiska variation som är iögonfallande, och det är också dessa aspekter som har studerats flitigast. Men utformningen av gravar nämns däremot ytterst sällan i dåtidens texter,¹² sannolikt därför att utformningen inte var kyrkorättsligt bestämd på samma sätt som lokaliseringen. De skriftligt belagda principerna för gravarnas placering är däremot svårare att entydigt spåra i arkeologiska sammanhang. Först och främst har könsuppdelade kyrkogårdar från den äldre medeltiden kunnat påvisas.¹³ Anders W. Mårtensson¹⁴ har diskuterat den sociala topografin på medeltida kyrkogårdar i Lund, men likväl har Jakob Kieffer-Olsen tvingats konstatera att det ”har ikke været muligt at nå sikre konklusioner”¹⁵ när det gäller social topografi efter en undersökning av åtta undersökta kyrkogårdar från andra platser i det medeltida Danmark.

Jag menar att det är möjligt att ytterligare diskutera frågan om social topografi genom att återvända till de nästan totalundersökta kyrkogårdar i Lund som Mårtensson tidigare behandlat. Det metodiska perspektivet i min undersökning är att kombinera typologi och rumsanalys, samt att i förekommande fall komplettera med uppgifter från osteologiska analy-

ser. Metoden innebär att jag utifrån olika typer av gravar söker efter rumsliga mönster på kyrkogårdarna, som kan ställas mot de normativa texterna. Avgörande för analysen är därmed förekomsten av en viss gravtyp i förhållande till dess spridningsmönster i och runt en kyrka, t ex att stenkistor i huvudsak förekommer i en zon närmast kyrkorna och i vissa fall inne i kyrkorna. Dessa indikationer för exklusivitet av en viss gravtyp, när det gäller förekomst och placering, kan i vissa fall bekräftas av andra uppgifter som signetringar, gravstenar och notiser om begravningar av historiskt kända personer.¹⁶ Även osteologiska uppgifter om skeletten kan ge ytterligare indikationer på en social topografi av kyrkogårdarna. Men många osteologiska analyser är publicerade på ett sådant sätt att en detaljerad undersökning av enskilda kyrkogårdar är svår att göra. Det gäller även de hittills publicerade resultaten från Lund.¹⁷ Men genom att så långt som möjligt kombinera gravarnas placering och utformning samt osteologiska uppgifter om de gravlagda menar jag att en social analys av det medeltida gravskicket är möjligt.

4. Exemplet Lund

Under drygt hundra års arkeologiska verksamhet har som sagt omkring 10.000 gravar blivit arkeologiskt dokumenterade i Lund. Men det är inte bara antalet som är en styrka, utan även att flera kyrkogårdar har blivit mer eller mindre totalt undersökta. Därigenom är det möjligt att genomföra systematiska rumsliga analyser, vilka kan kompletteras med enstaka uppgifter från kyrkogårdar som inte har undersökts i lika stor omfattning.

Gravskicket i Lund har behandlats av flera¹⁸ och redan Anders W. Mårtensson ser ett samband mellan gravens placering, dess utformning och den gravlag-

des hälsotillstånd. Men varken han eller de andra som studerat det lundensiska gravskicket har systematiserat resultaten så att man kan dra mer generella slutsatser.

Den rumsliga ordningen för gravsättning var i princip giltig under hela medeltiden i Lund, men tillträdet till ”det heliga” blev successivt mer omfattande. På samma sätt var enkelheten i gravskicket ett genomgående drag, samtidigt som gravarnas utformning delvis ändrades över tid. Och som framgår av skriftliga källor ändrades även den sociala bilden tydligt under medeltidens lopp.¹⁹ Förutsättningarna för en social analys av de medeltida gravarna från Lund är därför olika för olika delar av medeltiden. Det är således nödvändigt att presentera det medeltida gravskicket och dess möjliga sociala implikationer i tre olika perioder.

I takdroppet (ca 1000 – ca 1100)

Från Lunds tillkomst omkring 990 och till ärkestiftets etablering 1103 eller 1104 begravdes de döda på kyrkogårdar runt främst träkyrkor. Med några få undantag började kyrkorna byggas om i sten först i början av 1100-talet. De döda tycks ha gravlagts på olika kyrkogårdar beroende på social tillhörighet till en viss kyrka snarare än utifrån en territoriellt definierad socken.²⁰

De sociala förhållandena i staden under 1000-talet är relativt dåligt kända, men det finns vissa uppgifter om befolkningens sammansättning. Det existerade inget borgerskap i högmedeltida mening, utan snarare får vi föreställa oss en blandad befolkning med trälar, landbor, jordägande män och kvinnor, och vissa män i kungens tjänst. Till den sistnämnda kategorien hör de ”landmän” som omtalas på Lundagårdsstenen från omkring år 1000 och de

myntare som har signerat mynt under hela 1000-talet, och som sannolikt var guldsmeder med särskilda kungliga uppdrag.²¹ Såväl skriftliga som arkeologiska källor visar att stadsbefolkningen var mångkulturell. Där fanns människor med engelskt, tyskt, slaviskt, baltiskt och gotländskt ursprung, vid sidan om en inhemsk befolkning som sannolikt var i majoritet.²²

Direkta eller indirekta spår av ett 10-tal träkyrkor från 1000-talet är belagda, men endast fyra träkyrkor med tillhörande kyrkogårdar har undersökts i sådan omfattning att en mer detaljerad analys är möjlig att genomföra. Det rör sig om stadens äldsta kyrka Trinitatis (Drotten) (ca 990 - ca 1060), en oidentifierad kyrka i östra delen av Kattesund (ca 1050 - ca 1100), en oidentifierad kyrka söder om västra delen av Kattesund (ca 1050 – ca 1100) samt S:t Stefans träkyrka (ca 1050 - ca 1110), samtliga daterade med dendrokronologi. Gravskicket i Lund var under första hälften av 1000-talet mycket varierat, med trågstivor, stockstivor, tappade plankstivor, spikade plankstivor, delvis risflätade stivor, stegstivor, lösa plankor eller gravar helt utan stivor. Från och med mitten av 1100-talet standardiserades gravskicket till i stort enbart gravar med eller utan spikade plankstivor. Under hela perioden förekommer dessutom gravkällor i vissa gravar, och träkol som lagts som en bädd under den gravlagde i några gravar.²³

Trots att gravskicket delvis förändrades under seklets lopp är det möjligt att för de fyra kyrkogårdarna spåra ett genomgående mönster, i vilket gravens plats och utformning kan kombineras med vissa uppgifter om den dödes hälsotillstånd. Bäst framträder detta mönster i den mycket välbevarade och nästan totalt undersökta kyrkogården runt den oidentifierade träkyrkan i östra delen av Kattesund (fig. 1).

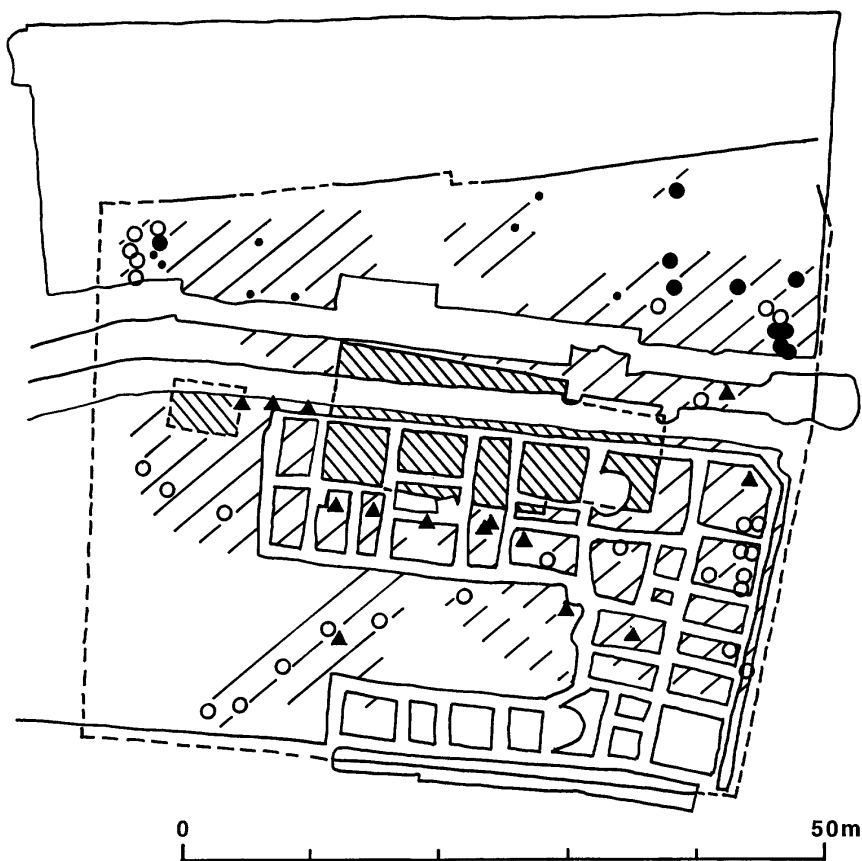

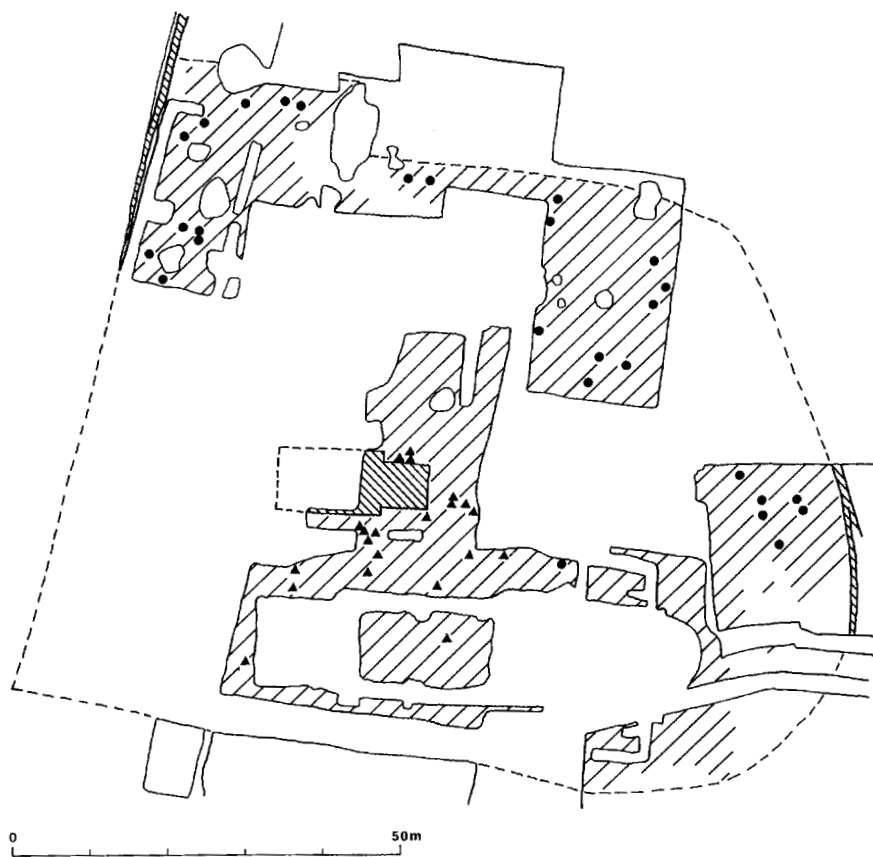
Fig. 1. Plan över oidentifierad träkyrka med tillhörande kyrkogård i östra delen av Kattesund i Lund. Kyrkan och kyrkogården har undersökts 1961, 1973 och 1974-75, och kan genom dendrokronologi dateras till perioden ca 1050-ca 1100. För att illustrera kyrkogårdens zonindelningar finns på planen särskilda markeringar för kyrkan (tät skraffering), kyrkogårdens kända och sannolika gränser, gravläggningsområdet (gles skraffering), träkistor lagda på träkolsbädd (fyllda trianglar), gravar utan kista (cirklar) samt gravar med skelett som har spår av lepra (stora punkter i gravar utan kista och små punkter i gravar med kista). Planen är baserad på den arkeologiska generalkartan över Lund (Kulturens arkiv) samt Cinthio 1999b fig. 2:8 och Arcini 1999 fig. 7:3b.

Kyrkan och kyrkogården har undersökts vid tre tillfällen (1961, 1973 och 1974-75) och har presenterats utförligt av Mårtensson.²⁴

Det fanns inga gravar inne i kyrkan och det saknades enligt de osteologiska undersökningarna en tydlig könsuppdelning av de gravlagda. I stället framträder en zonindelning av kyrkogården utifrån gravarnas utformning. De mest komplexa och resurskrävande gravarna, med träkistor lagda på en träkols-

bädd fanns samtliga i en zon närmast kyrkan. Däremot har de enklaste gravarna utan någon kista i första hand placerats i kyrkogårdens ytterkanter. Denna typologiskt baserad zonindelning tycks ha haft en social dimension, vilket antyds av osteologiska resultat. Caroline Arcini har lyckats spåra människor med spetälska som var begravda i ytterkanten av kyrkogården.²⁵ Flertalet av dess fall av spetälska var dessutom begravda utan kista.

Fig. 2. Plan över Drottens träkyrka med tillhörande kyrkogård i Lund. Kyrkan och kyrkogården har undersökts 1961, 1973, 1974-75 och 1982-84, och kan genom dendrokronologi dateras till perioden ca 990-ca 1060 (Kriig 1987, jfr annan datering Cinthio 1999b). För att illustrera kyrkogårdens zonindelning finns på planen särskilda markeringar för kyrkan (tät skraffering), kyrkogårdens kända och sannolika gränser, gravläggningsområdet (gles skraffering), träkistor lagda på träkolsbädd (fyllda trianglar) samt gravar med skelett som har spår av lepra (punkter). Planen är baserad på den kommunala plankartan, den arkeologiska generalkartan över Lund (Kulturens arkiv) samt Kriig 1987, Cinthio 1999b fig. 2:7, 2:8 och Arcini 1999 fig. 7:3a, 7:3b. Observera att placeringen av det norra schaktet, som är felaktigt såväl i Kriig 1987 som i Cinthio 1999b, har korrigerats utifrån kommunens plankarta.

En liknande zonindelning kan även spåras på den samtida S:t Stefans kyrkogård. Liksom vid den oidentifierade Kattesundskyrkan fanns det en zon med träkistor på träkolsbädd närmast S:t Stefans kyrka, medan gravar utan kista främst påträffats i kyrkogårdens ytterkanter. Även i detta fall kan osteologiska analyser underbygga den sociala tolkningen av zonindelningen. Evy och Ove Persson har nämligen kunnat påvisa avsevärda skillnader i medellivslängden

för människor begravda i olika typer av gravar. Fler-talet personer som var begravda i träkistor på träkolsbädd var män, och dessa män hade en högre medellivslängd (28,6 år) än andra män som var gravlagda på kyrkogården (26,5 år).²⁶

Samma mönster kan även spåras på den äldsta kyrkogården runt Trinitatis (Drotten) (fig. 2). En grop i långhusets östra del kan möjligen representera en tömd grav,²⁷ men för övrigt saknades gravar i de de-

lar av kyrkan som har undersökts. I stället påträffades samtliga träkistor lagda på en träkolsbädd i en zon runt kyrkan, och särskilt söder om kyrkan. I kyrkogårdens norra och östra ytterkanter påträffades däremot de spetälska, liksom vissa speciella gravtyper som trägkistor och döda som var lagda i sovställning eller sk hockerläge.²⁸

Det genomgående mönstret på de tidiga kyrkogårdarna i Lund är med andra ord en uppdelning av gravarna i tre delvis överlappande zoner. Närmast kyrkorna placerades träkistor på träkolsbäddar. Dessa gravar bör motsvara de enligt kyrkans perspektiv mest värdiga personerna, som präster, byggherrar och andra välgörare som donatorer och byggnadshantverkare. Denna grupp människor har omfattat cirka 5-10 % av den gravlagda befolkningen. I delvis samma zon, men även utanför gravarna på träkolsbädd placerades de flesta av de övriga träkistorna. Ytterst på kyrkogårdarna begravdes de döda utan kista eller med andra speciella kistor som sekundärvända träg. Bland de mest perifert begravda fanns även en del människor med lepra.

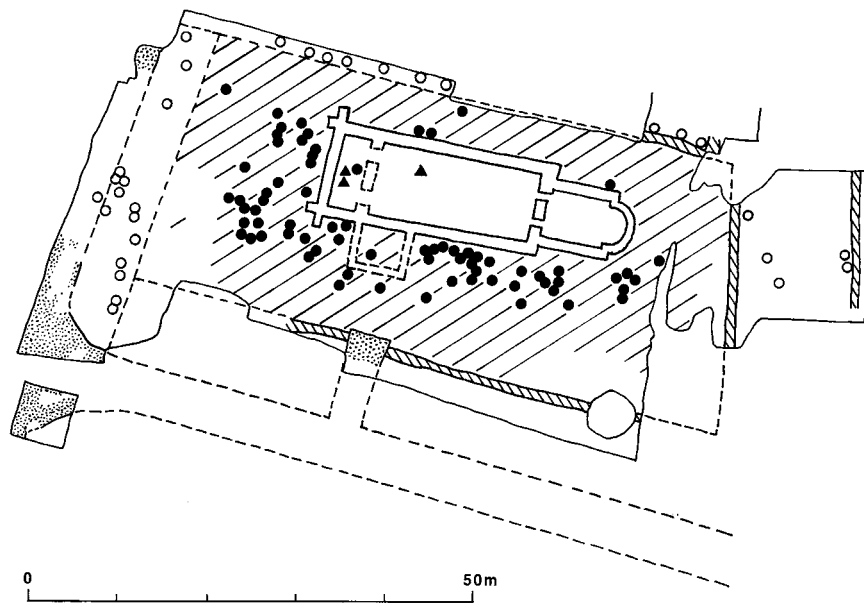
Speciellt fallen av spetälska är intressanta i en social analys. Till skillnad från många andra mer eller mindre diffusa hälsotillstånd var spetälskan tidigt ideologiskt och socialt stigmatiserad. Redan i Gamla Testamentet uppfattas lepran som oren, och med tillkomsten av särskilda leprasjukhus under 1100-talet poängterades den sociala utstötningen mycket tydligt. En människa som drabbades av spetälska tvingades till isolering på hospitalen och förlorade samtidigt sin roll i det omgivande samhället. Personen förlorade sitt ämbete, var tvingad att genomföra arvs-kifte med sina arvingar och genomgick en symbolisk begravning i samband med inträdet i hospitalet.²⁹ En leprasjuk var oren och stod såväl rättsligt som men-

talt "utanför lagen", och kan därför ses som en analogi till trälen under tidig medeltid. Läget för de leprasjukas gravar i det äldsta Lund kan därför ange inom vilka områden på kyrkogårdarna som icke-värdiga människor "utanför lagen" blev begravda. Denna kategori kan förutom de spetälska ha bestått av en brokig samling av trälar, tjänstehjon, bestraffade människor och utlänningar utan inhemskt rättskydd. Med utgångspunkt från de spetälskas gravar är det möjligt att uppskatta denna grupp människor till ungefär 25% av de gravlagda i 1000-talets Lund.

Variationsrikedomen av gravskicket i det tidiga Lund har fått Maria Cinthio att försöka göra en "etnisk" bestämning av de enskilda gravtyperna utifrån kännedom om gravskicket i de sannolika ursprungsområdena för de första lundaborna.³⁰ Men med tanke på att den äldsta kyrkogårdens "omland" ännu inte är fullt klarlagt³¹ och med tanke på att all ackulturation i mångkulturella miljöer är mycket komplex menar jag att en sådan "etnisk" bestämning av varje enskilt gravskick leder fel. Snarare är den stora variationsbredden i sig ett tydligt tecken på en komplex ackulturation.³²

Sammanfattningsvis menar jag att en kombinerad undersökning av gravarnas placering och utformning och av vissa indikationer av de gravlagdas hälsotillstånd visar att det har funnits en rumslig social hierarki på kyrkogårdarna i Lund som har påmint om de normativa bestämmelserna i Borgartingsloven och Eidsivatingsloven. Antalet påvisbara zoner är färre och mer diffusa än enligt de normativa bestämmelserna i de norska lagarna, men samma princip om närheten till det heliga har styrts placeringen av gravarna. Även i vissa detaljer finns det överensstämmelser. Liksom de norska lagarna föreskrev att "lendermenn" som stött kyrkobygget skulle begravas sö-

Fig. 3. Plan över S:t Stefans kyrka och kyrkogård i Lund. Området undersöktes 1977-78. För att illustrera kyrkans och kyrkogårdens zonerindelning under 1100- och 1200-talen finns på planen särskilda markeringar för kyrkan, kyrkogårdens kända och sannolika gränser, gravläggningsområdet (gles skraffering) samt stenkistor (punkter) och tegelkistor (fyllda trianglar). På planen har även markerats stenläggningar (punkttraster) som påträffats i kyrkogårdens södra ingång, i tvärgatan söder om kyrkogården och i den medeltida Adelgatan (nu Stora Södegatan) väster om kyrkogården. Slutligen har enstaka gravar som påträffats utanför den egentliga kyrkogårdsområdet markerats med cirklar. Dessa gravar kan antingen representera gravar som var medvetet placerade utanför kyrkogårdens gränser eller markera tillfälliga utvidgningar av gravläggningsområdet. Särskilt det avlånga området mellan Adelgatan och kyrkogården kan motsvara ett område som periodvis fungerade som "bodorum" ut mot marknadsgatan och som periodvis var en del av kyrkogården. Planen är baserad på den arkeologiska generalkartan över Lund (Kulturens arkiv) samt planer i Mårtensson 1981.

der och öster om kyrkan så har träkistorna på träkolsbädd påträffats söder, öster och väster om kyrkorna och endast med få undantag norr om dem. Däremot har de spetsläskas gravar framför allt placerats i ett yttre bälte norr och öster om kyrkorna. Dessa kontraster antyder en social gradskillnad mellan ett "sämre" norr och ett "bättre" söder, vilket normalt inte brukar diskuteras i samband med medeltida gravskick, eftersom en sådan väderstrecksuppdelning uppfattas som ett efterreformatoriskt fenomen.³³

Under golvet (ca 1100 – ca 1300)

I och med att de äldre träkyrkorna successivt började ersättas av stenkyrkor från och med 1100-talets början kom såväl gravarnas utformning som deras placering att delvis ändras. Med de romanska stenkyrkorna följde ett i grova drag "romanskt" gravskick, som var giltigt från början av 1100-talet till början av 1300-talet. De döda har under denna period i långt högre grad än tidigare blivit gravlagda på olika kyrkogårdar med hänsyn till de allt mer territoriellt avgränsade socknarna i staden.³⁴ Men samtidigt mot-

svarar denna långa tid flera successiva förändringar i stadens sociala struktur. Trälarna liksom landborna har efter hand försvunnit, och i stället har många av de manliga invånarna blivit borgare i Lund. Under samma period försköts makten över staden successivt från kungamakten och dess representanter via en urban samfällighet med åldermän till råd med rådmän och borgmästare. Under 1200-talet och början av 1300-talet finns dessutom tydliga belägg för ett stads-patriciat, eller en urban jordägande överklass, med egendomar såväl i staden som på landsbygden och i flera fall med tegelhus på sina stadstomter.³⁵

Samtliga 27 existerande kyrkor och kloster med omgivande kyrkogårdar från 1100-, 1200- och början av 1300-talet har påträffats vid arkeologiska undersökningar. Av dessa är framför allt sex kyrkor och kyrkogårdar väl kända genom stora undersökningar. Ytterligare åtta kyrkogårdar är så pass avtäcka att de kan ge ytterligare kompletterande information. Gravskicket under den aktuella perioden utgjordes av begravningar utan kista, begravningar med spikad träkista samt gravläggning i stenkista eller murad tegelkista.³⁶ Stenkistorna, som ibland återanvändes vid flera begravningar, kan dateras från 1100-talets början till omkring 1300, medan tegelkistorna i första hand tycks ha tillkommit under 1200-talet. I vissa tegelkistor förekommer gravkärl med träkol,³⁷ och över några få sten- och tegelkistor har man dessutom lagt gravstenar med inskrifter.

Trots att gravarna är placerade vid såväl sockenkyrkor som klosterkyrkor och domkyrkan är mönstren för utformning och läge mycket likartade. Till skillnad från de äldre träkyrkorna förekom det begravningar i de romanska kyrkorna i Lund. Men gravrätten i kyrkorna var klart begränsad, eftersom gravar generellt sett saknas i koren och var relativt få-

taliga i långhusen och tornen. Liksom runt träkyrkorna är det möjligt att via gravarnas utformning spåra en zonindelning av kyrkogårdarna. Bäst framträder mönstret vid S:t Stefan kyrka och kyrkogård, som totalundersöktes 1977-78.³⁸ I denna kyrka är inga romanska begravningar belagda i kyrkans kor, medan tre tegelkistor påträffades i kyrkans långhus och västtorn. I tornet fanns även en stenkista, liksom i det romanska vapenhuset, medan övriga cirka 70 stenkistor var placerade i en zon runt kyrkan, och framför allt på den södra och västra sidan av kyrkan. Utanför denna zon fanns enbart gravar med eller utan träkistor (fig. 3). Tyvärr var bevaringsförhållandena för dåliga för att avgöra om det även fanns en rumsliga gruppering av gravar med respektive utan träkista.

Samma mönster återkommer vid stadens andra kyrkor. Huvuddelen av stenkistorna var placerade i zoner närmast kyrkorna, medan få har påträffats inne i kyrkorna. Vid S:t Stefan är framför allt den södra sidan markerad genom stenkistor, men vid S:t Märten och Drotten³⁹ är det istället norrsidan, vilket visar att det inte var väderstrecken som var avgörande utan hur kyrkan var exponerad. S:t Stefan var exponerad åt söder eftersom tillträdet till kyrkan var från en tvärgata i söder, medan S:t Märten låg i det nordöstra hörnet av ett kvarter och därmed var exponerad åt norr. Drotten låg inne i ett kvarter, men tillträdet till kyrkan verkar ha varit från norr, vilket har givit samma exponering som S:t Märten. Till skillnad från de många stenkistorna har de betydligt ovanligare tegelkistorna främst påträffats i kyrkornas torn och långhus samt i korsgångar tillhörande klostren och domkyrkan. Till undantagen hör en grupp tegelkistor som var placerad vid den östra korgaveln av svartbrödraklostrets kyrka⁴⁰ och några tegelkistor

som låg precis utanför nord- och sydportalerna till S:t Mårtens kyrka.⁴¹

Att denna rumsliga ordning av gravarna har haft en social dimension framgår av såväl osteologiska indicier som enstaka skriftliga uppgifter. Tyvärr kan fall av lepra inte användas i denna period, för att peka ut gravlagda ”utanför lagen”. Under 1100-talet etablerades ett särskilt hospital strax öster om staden,⁴² och därför saknas exempel på spetälska bland de begravda i staden. Däremot visar preliminära resultat från S:t Stefan att personer som begravdes i stenkistor hade haft ett något bättre hälsotillstånd än personer som begravdes utan stenkistor.⁴³ Män som begravdes i stenkistor var något längre (173,1 mot 172,1 cm) medan kvinnor var något äldre (26,7 mot 24,9 år). Att gravläggningar i kyrkorna var exklusiva framgår även av några få ännu bevarade gravstenar. Över en stenkista i Drottens romanska västtorn låg en gravsten från omkring 1200 över en viss ”Margarete nobilis”,⁴⁴ medan en gravsten från omkring 1300 över Gottskalk, son till ”herr” Gottskalk, och hans hustru Cecilia, dotter till ”fru” Agnes var placerad över två stenkistor i vapenhuset vid S:t Maria Minor.⁴⁵ Till dessa exempel kan även läggas mer unika fall. I domkyrkan blev biskop Herman av Slesvig begravd omkring 1146 under en figurgravsten i kryptan,⁴⁶ medan ärkebiskop Andreas Sunesson fick sin sista vila i en unik stensarkofag i norra tvärskeppet 1228.⁴⁷ På liknande sätt blev sannolikt ärkebiskop Jakob Erlandsson begravd 1274 i en tegelsarkofag i koret på gråbrödernas kyrka.⁴⁸

En möjlig mer generell social tolkning av gravskicket måste utgå från dessa indicier som bygger på förekomst och lokalisering. Stenkistor var såväl i Lund som på andra platser relativt vanligt förekommande, vilket har lett Mårtensson och efter honom Kieffer-

Olsen till att ifrågasätta gravtypens sociala innebörd.⁴⁹ De menar i stället att stenkistorna bara visar att människor använt överblivet byggnadsmaterial från de romanska stenkyrkorna. Men detta funktionella perspektiv kan inte förklara varför stenkistorna i så fall bara placerades i kyrkorna och i en zon närmast kyrkorna. Den faktiska förekomsten av stenkistor är inte heller så överväldigande. Vid Drottens kyrka, som var både sockenkyrka och klosterkyrka under 1100- och 1200-talet begravdes endast cirka 10% av de döda i stenkistor.⁵⁰ När stenkistorna byggdes av samma material som stenkyrkorna menar jag i stället att det kan vara utslag av ett metaforiskt tänkande. Människor som begravdes i stenkistor bör ha varit de människor som på olika sätt var knutna till själva kyrkobyggnaden i sten, och som därmed var de mest värdiga enligt kyrkans perspektiv. Det bör ha rört sig om munkar, präster, byggherrar, övriga donatorer och byggnadshantverkare av olika slag.

Även de murade tegelkistornas sociala innebörd har ifrågasatts av Kieffer-Olsen, som på motsvarande sätt vill se dem som uttryck för tillgängligt överblivet byggnadsmaterial.⁵¹ Men även i detta sammanhang vill jag framhålla tegelkistornas ringa förekomst och deras placering, som är ännu mer exklusiv än stenkistornas. I likhet med stenkistorna vill jag därför även se tegelkistorna som ett uttryck för metaforiskt tänkande. Tegelkistorna är vanligast i och vid dominikanernas och franciskanernas konventskyrkor som är uppförda i tegel. Sambandet mellan kyrka och grav i fråga om material kan alltså även här vara en markering av ett samband mellan person och kyrka. Personer gravlagda i tegelkistor kan därmed ha varit vissa tiggjarbröder och lekmän som bidragit till grundläggningen och uppförandet av dessa institutioner. Tegelkistorna i och runt de romanska socken-

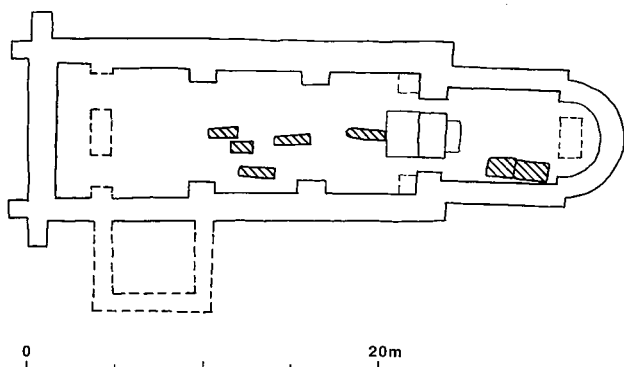

Fig. 4. Rekonstruerad plan av S:t Stefans kyrkas senmedeltida utformning. På planen har markerats tomma gravformade schakt (skrafferade områden) som troligen markerar senmedeltida gravar som tömdes i samband med kyrkans rivning efter 1537. Planen är baserad på fältritningar (Kulturens arkiv) samt Mårtensson 1981, fig. 38 och fig. 54.

kyrkorna skulle på motsvarande sätt kunna representera en symbolisk länk mellan person och kyrka, till exempel i samband med till- och ombyggnader i tegel, som valv och vapenhus.

Det är också möjligt att tegelkistorna har haft en annan form av materiell association, nämligen till de många tegelhus som uppfördes under 1200- och 1300-talet i Lund. De människor som befunnits värddiga till en begravning nära det heliga har i så fall inväntat domedagen i en murad tegelkista, som kunde associera till det murade tegelhus som utgjorde bostad i jordelivet. Med en sådan association skulle tegelkistorna i första hand representera dåtidens lokala elit, nämligen det jordägande stadspatriciet och kanikerna vid domkapitlet, vilka lät uppföra tegelhus från och med 1200-talet.⁵²

Som en sammanfattning av periodens gravskick kan man konstatera att gravarnas rumsliga ordning

i Lund även under 1100-, 1200- och början av 1300-talet kan ses som en analogi till Borgartingslovens och Eidsivatingens normativa föreskrifter om socialt uppdelade begravningsplatser. Till skillnad från 1000-talets kyrkogårdar kan endast två zoner urskiljas på kyrkogårdarna runt kyrkorna, men däremot förekom begravningar inne i kyrkorna. I sockenkyrkorna har dock inga gravar påvisats i koret runt det allra heligaste, vilket är i överensstämmelse med bestämmelserna i Gratianus dekret. De enda undantagen från detta mönster är biskops- och ärkebiskopsgravar i koren i domkyrkan och gråbrödraklostrets kyrka. I dessa fall har biskoparna genom sin invigda status varit särskilt värddiga personer, som kunnat gravsättas i omedelbar närhet till Gud.

Vid altaret (ca 1300 – ca 1550)

Begravningar från 1300-talets början till reformationen 1536, och den påbjudna rivningen av alla sockenkyrkor och kloster i Lund 1537, representerar det senmedeltida gravskicket i staden. Det motsvarar en period då Lund successivt förlorade sin ekonomiska och politiska roll i förhållande till den snabbt expanderande grannstaden Malmö. Lund blev i stället en utpräglad residentär kyrkostad under senmedeltiden. Det högmedeltida jordägande stadspatriciet försvann från Lund, och kvar fanns ett borgerskap som verkade allt mer i skuggan av en dominerande kyrka.⁵³

Liksom i föregående period är samtliga existerande kyrkor med kyrkogårdar kända genom arkeologi. Men det är endast undersökningar av tre kyrkogårdar (S:t Stefan, Drotten och S:t Mårten) som ger en fyligare bild av det senmedeltida gravskicket. Det är dessutom förhållandevis dåligt känt, eftersom de yng-

sta gravarna på kyrkogårdarna är sämre bevarade än de äldre. Men det är klarlagt att varken stenkistor eller tegelkistor användes i samband med begravningar. I stället har de döda generellt sett gravlagts på enklare vis, med eller utan spikad träkista. Ibland har kistorna haft en steg- eller ribbotten. De enda undantagen från dessa allmänt sett enklare gravläggningar är en del gravar med gravstenar i domkyrkan och enstaka träkistor med svärd i tiggärbrödernas kyrkor.⁵⁴

För senmedeltidens del är det omöjligt att urskilja eventuella zonindelningar på kyrkogårdarna, eftersom gravskicket var mer likartat samtidigt som de sämre bevaringsförhållandena gör det är svårare att påvisa mindre variationer i gravarnas utformning. På såväl S:t Stefans kyrkogård som Drottens kyrkogård framstår de senmedeltida gravarna som en homogen massa, utan tydliga typologiska eller rumsliga variationer.⁵⁵ Däremot kvarstår från den föregående perioden den markanta skillnaden mellan begravningar utanför och inne i kyrkorna. Fler och fler har begravts i kyrkorna och även koren började användas som gravplats i sockenkyrkorna. Senmedeltida gravar i koret finns i S:t Maria minor och sannolikt i S:t Stefan. I den senare kyrkan påträffades fem tomma gravformade schakt i långhuset och två tomma gravformade schakt i koret.⁵⁶ Dessa schakt representerar troligen gravar som i samband med reformationen och kyrkans rivning har grävts upp, varefter kvarlevorna av de döda har återbegravts i eller vid domkyrkan (fig. 4).

Liksom i föregående period framgår det av såväl osteologiska indicier som gravstenar att gravläggningen innanför och utanför kyrkomurarna har haft sociala dimensioner. För S:t Stefan kunde tydliga skillnader i hälsotillståndet knytas till gravarnas läge. Män begravda i kyrkan var i genomsnitt äldre (30,9

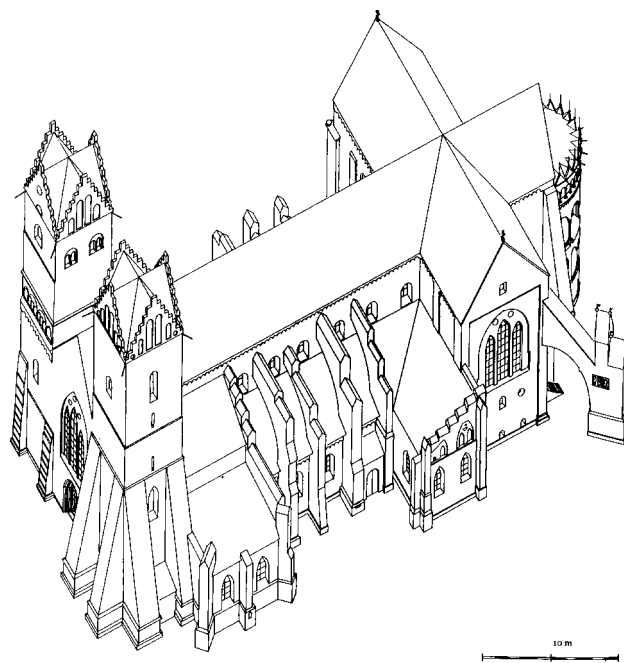

Fig. 5. Rekonstruktion av Lunds domkyrka vid medeltidens slut (efter Rydén & Lovén 1995 s. 118). De gotiska kapellen på domkyrkans södra sida är till vänster Peder Lykkes kapell från cirka 1425 och till höger Karl den rödes kapell från cirka 1330.

mot 27,3 år) och längre (175,4 mot 172,1 cm) än män som gravlades utanför kyrkan. För kvinnorna var medellivslängden densamma, men däremot var kvinnorna begravda i kyrkan längre (163,8 mot 159,9 cm) än de gravlagda utanför.⁵⁷

Bevarade eller kända senmedeltida gravstenar kan i Lund uteslutande knytas till begravningar i domkyrkan.⁵⁸ Dessutom anger domkyrkans gåvoböcker⁵⁹ att det från och med omkring 1300 blev allt vanligare inom aristokratin att låta begrava sig vid särskilt in-stiftade altaren i domkyrkan. Som särskilt tydliga ma-

nifestationer framstår vissa av de senmedeltida ärkebiskopsgravarna i domkyrkan. Det gäller Karl den rödes grav (död 1334) och Peder Lykkes grav (död 1436) som placerades i var sitt gravkapell (fig. 5) på södra sidan av domkyrkan,⁶⁰ och det gäller Birger Gunnarssons grav (död 1519) som i form av en stor figurpydd stensarkofag placerades precis framför högaltaret i kryptan.⁶¹

Sammanfattningsvis kan man säga att det senmedeltida gravskicket är sämre känt än begravningssederna under de tidigare skedena. Likväl är det möjligt att se ett rumsligt mönster i gravarnas placering som följer principen om närhet till det heliga. Att gravläggas i en kyrka var mer exklusivt än på en kyrkogård. Till skillnad från föregående period var det dessutom fler som fick privilegiet av gravläggas i koret vid själva altaret. Kontrasterna i gravskicket i staden blev dessutom mer markerade genom att en stor del av dåtidens elit valde sin sista vila i domkyrkan, ofta under gravstenar placerade vid särskilda altaren. Särskilt tydligt utmärkte sig vissa ärkebiskopar, som lät uppföra stora gravkapell och instifta särskilda kapellstiftelser i domkyrkan.

Från kyrkogård till altarstiftelse: en sammanfattning

De normativa medeltida texterna visar tydligt att gravarnas placering på kyrkogårdar eller i kyrkor var dikterad av idén om en önskad närhet till heliga, dvs. en närhet till relikerna av heliga män och kvinnor, och till Guds fysiska närvaro på jorden. Exempelen från Lund visar att denna princip i högsta grad tillämpades i praxis, även om det naturligtvis fanns lokala och kronologiska variationer i denna princip. I första hand var närheten till det heliga ideologiskt bestämd, eftersom gravarnas placering utgick från de dödas värdighet i förhållande till Gud.

Men indirekt var denna värdeskala i hög grad social, vilket tydligt framgår av såväl texter som materiell kultur att gravarna successivt fick allt större tillträde till det heliga. Den sociala drivkraften för att få begravas nära altaret var så stark av gränsen för tillåtna begravningar förändrades över tid. I de tidiga träkyrkorna i Lund fanns inga gravar alls, kanske med undantag för en möjlig grav i östra delen av långhuset i Drottens träkyrka. Det enda klara belägget för en gravläggning i en dansk träkyrka är annars den omdiskuterade kungagraven i Jelling⁶² vilket understryker exklusiviteten för gravar i tidiga kyrkor.⁶³

I de romanska stenkyrkorna i Lund fanns gravar i torn och långhus, liksom i många andra danska kyrkor. Kanske har gravläggningen i de mer vanliga sockenkyrkorna börjat i tornen, och först därefter vunnit inträde i själva långhuset.⁶⁴ I Lund är inga begravningar i koren belagda i de vanliga romanska sockenkyrkorna, men biskopar och ärkebiskopar har begravts i både domkyrkans kor och i koret i gråbrödernas kyrka. Under senmedeltiden förekom däremot korbegravningar i de vanliga sockenkyrkorna och då började exklusiviteten i begravningarna markeras på andra sätt. Det räckte inte att begravas i en sockenkyrka, eller ens vid sockenkyrkans altare. I stället lät aristokratin instifta särskilda altarstiftelser i domkyrkan, vilka var knutna till graven och till själammässa. Några av ärkebiskoparna lät till och med upprätta särskilda kapell för dessa altarstiftelser. Det nära sambandet mellan grav, altarstiftelse och själammässa kan ses som uttryck för den under senmedeltiden alltmer utvecklade idén om skärselden. Genom dessa altarstiftelsen underlättades skärselden för den döde, samtidigt som en närmast personlig relation till Gud upprättades, vilken svarade väl mot tidens mer personligt färgade religiositet.

5. Döda och levande människor i det kristna "tidsrummet"

Principen om närheten till det heliga är tydlig i samband med såväl normativa bestämmelser om gravarnas placering som de faktiska rumsliga mönstren i det medeltida gravskicket. Men det är viktigt att komma ihåg att denna princip egentligen bara var en aspekt av en större kristen rumsordning som gällde i och runt varje enskild kyrka. Och denna rumsliga hierarki var lika giltig för de levande som de döda.

Tydligast framträder den kristna rumsordningen genom de medeltida frids- eller asyllagarna. Fridslagstiftningen var en samling lagar som stadgade att extra böter i vissa fall kunde utkrävas i samband med våldsbrott. Den för oss delvis främmande rättsprincipen var att dessa extra böterna var helt beroende av platsen för brottet men däremot inte uppsåtet. Fridslagstiftningen blev därmed ett instrument för att försöka rumsligt disciplinera människor. Särskilt tydligt framgår den normativa rumsliga hierarkin i Hälsingelagens fridslagstiftning från omkring 1320. Brott mot kyrkofriden innebar att böterna successivt ökade från kyrkogårdsgränsen, över kyrkogården, via portalen, dopfunten och koröppningen till altaret, som var den viktigaste platsen. Liknande mer eller mindre detaljerade bestämmelser finns i flertalet nordiska landskapslagar.

Kyrkofriden representerade ett värdeladdat hierarkiskt rum, med Gud som tillvarons givna centrum i varje socken. Gud fanns närvarande genom mässoffret på altaret, samtidigt som altaret var en representation för Kristi grav och Jerusalem som världens centrum. Särskilt de romanska kyrkorna var utformade och utsmyckade för att återge denna kristna rumsuppfattning. Guds närvaro i kyrkans centrum markerades normalt av en absidmålning med en

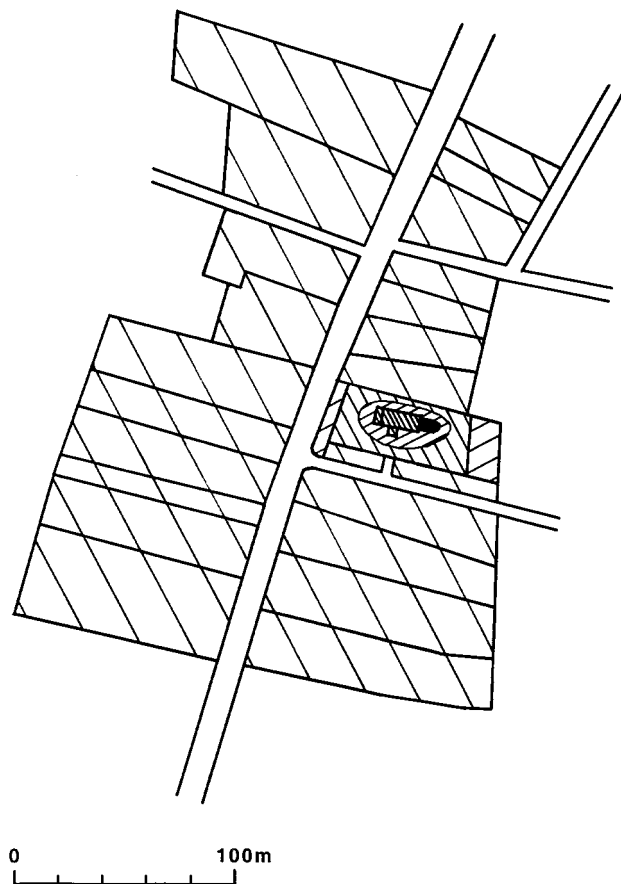

Fig. 6. S:t Stefans socken i Lund såsom ett hierarkiskt kristet "tidsrum". Olika zoner runt kyrkan och dess altare har konstruerats med hjälp av de olika begravningszonerna i och utanför kyrkan samt genom jämförelser med Hälsingelagens kyrkofridsbestämmelser. De olika zonerna är markerade med olika tät skraffering. Planen är baserad på Andrén 1984 fig. 13, den arkeologiska generalkartan över Lund (Kulturens arkiv) samt fig 3 i denna artikel.

framställning av Herrens majestät, som en vision av det framtida Gudsriket.⁶⁵

I denna starkt hierarkiska kristna rumsordning inplacerades de levande människorna lika väl som de döda (fig. 6). Tydligast framträder parallelliteten mellan de levande och de döda människorna i denna rumsordning genom den slående likheten i placeringen av gravar och bilder eller inskrifter av kyrkans grundläggare och donatorer. I romanska kyrkor i det medeltida Danmark finns knappt 30 bevarade eller kända donatorsbilder och donatorsinskrifter.⁶⁶ Några är placerade över ingången till kyrkan, men flertalet förekommer i långhuset, och främst på triumfbågen. Endast i tre kyrkor är donatorsbilder placerade i koret, nämligen i Vä, Tamdrup och Sanderup. De två förstnämnda kyrkorna var kungliga anläggningar, och i Vä är de avbildade donatorerna med säkerhet ett kungapar, även om parets identitet är omdiskuterat. Den generella fördelningen av donatorsbilder i det medeltida Danmark stämmer därmed väl överens med de romanska gravarnas placering i Lund. Inga begravingar är kända i koren, medan ett litet urval av gravar har placerats i långhuset och i tornen. Direkt utanför portalerna finns i vissa fall, som S:t Mårten, grupper av mer exklusiva gravar, vilka kan hänga samman med att portalerna hade inskrifter eller bilder av donatorer.

Samma mönster gäller även uttrycken för kyrkans "grundläggare" i mer bokstavlig mening, nämligen de hantverkare som utförde det faktiska byggnadsarbetet. Stenhuggare och stenhuggare har i bild och text signerat de romanska kyrkorna utvändigt såsom på fönster och portaler, men i vissa fall även på inventarier i långhuset som dopfontar. Hantverkarnas "närvaro" i den romanska rumsordningen är alltså placerad i samma zoner som uttrycken för donatorerna och som de "värdigas" gravar. Uttrycken för hantverkarna visar att principen om närheten till det

heliga har styrts av ideologiska skäl. Hantverkarna har som viktiga understödjare av kyrkan fått en framträdande placering, som många gånger knappast har motsvarat deras sociala position.

När det gäller de senmedeltida uttrycken för kyrkans "grundläggare" är de fler och mer spridda i kyrkorna. I det medeltida Danmarks gotiska kyrkor finns cirka 180 bilder, inskrifter och vapensköldar som markerar kyrkornas gynnare och donatorer.⁶⁷ Därtill kommer hantverkssignaturer som stenhuggarhuvuden, stenhuggarmärken och målarinskrifter. Till skillnad från de romanska uttrycken för kyrkans "grundare" är de gotiska bilderna och inskrifterna betydligt jämnare fördelade i kyrkorna. Många av dem är placerade i koret, utan att de för den skull representera kungligheter. Detta vidgade tillträde för levande människor stämmer väl överens med de dödas placering i Lund, eftersom begravingar i kyrkorna blev vanligare under medeltidens gång. I sockenkyrkornas kor kan dessutom begravingar påvisas först under senmedeltiden.

De rumsligt sett allt mer utspridda uttrycken för levande människor i kyrkorna, liksom den allt mer utvidgade gravrätten i kyrkorna bör ha motsvarat successiva förändringar i hur kyrkorummet utnyttjades och till vilka delar som olika människor hade tillträde.⁶⁸ Även om jag i detta sammanhang inte vill gå vidare med denna viktiga fråga kan det vara värt att understryka att uttrycken för såväl levande som döda människor antyder att tillträdet till och rörelsemönstren i kyrkorummet successivt förändrades. De rumsliga markeringarna av människorna, liksom kyrkoarkitekturen i sig själv, anger en övergång från ett mer slutet och avgränsat romanskt kyrkorum till ett mer öppet och gränslöst gotiskt kyrkorum.

6. Gravar som rumsgestaltning

Med denna artikel har jag försökt visa att en social analys av det till synes enkla och konforma medeltida gravskicket är möjligt, trots att det inte finns ett mekanisk samband mellan gravskick och samtida social ordning. Men den närmare tolkningen av varje enskild grav förblir oklar, eftersom det i första hand är mer generella sociala utsagor som kan slutas utifrån de rumsliga mönstren. Artikeln får främst ses som en inledning till en fortsatt social analys, eftersom betydligt fler nyanser och variationer borde kunna spåras med en mer detaljerad stratigrafisk analys och när väl de osteologiska undersökningarna är publicerade så att enskilda gravar kan följas.

Inför framtida sociala analyser vill jag därför bara avslutningsvis framhålla ett par punkter. Den viktigaste aspekten i det medeltida gravskicket var gravens placering i förhållande till kyrkan och dess altare. Denna grundläggande princip urskiljer det kristna gravskicket på ett radikalt sätt från de hedniska gravskick som fanns i Norden före kristnandet. I de hedniska gravskicken tycks det i stället främst ha varit gestaltningen av den enskilda graven, allt ifrån gravgåvor till yttre form, som har varit de ideologiska och sociala uttrycken för den döde. Eftersom de individuella manifestationerna efter kristnandet inte kunde uttryckas genom de enskilda gravarna blev det i stället kyrkan och närheten till kyrkan som var avgörande. Denna övergång från gravens form till gravens lokalisering kan sannolikt ge en del av förklaringen till den jordägande aristokratins mycket omfattande kyrkobyggande under 1000- och 1100-talet. Det var enbart genom kyrkorna och närheten till dem som aristokratin ideologiskt och socialt kunde manifesteras de döda.

Det nära sambandet mellan grav och kyrka innebär slutligen att framtida gravanalyser borde ta större hänsyn till kyrkobyggnaderna och deras utsmyckning. Det är först i förhållande till den kristna rumsordningen i sin helhet som gravskicket blir begripligt. Liksom arkitekturen och utsmyckningen markerade det kristna "tidsrummet" har gravarna varit en del av detta gestaltande. Genom begravningen har rumsordningen reproducerats som en rituell praxis. Svårigheten är bara att gravskick och kyrkoarkitektur sällan kan studeras på samma plats. Problemet är nämligen att de största kyrkogårdsundersökningarna har ägt rum vid ödelagda kyrkor, vars arkitektur och utsmyckning sedan länge är försvunnen. Därför måste de framtida analyserna av gravskick och arkitektur i hög grad komma att bygga på analogier mellan bevarade kyrkobyggnader och undersökta kyrkogårdar.

Noter

1. Jfr t ex Binford 1971; Chapman, Kinnes & Randsborg 1981; Hodder 1982 s. 195ff.; Pader 1982; Morris 1987.
2. T ex Jankavs 1981; Bennett 1987; Jennbert 1988; Jørgensen 1987; Hjørungdal 1991; jfr Andréen 1993.
3. Mårtensson 1976; Mårtensson 1981; Redin 1976; Cinthio 1980; Cinthio & Boldsen 1984; Kieffer-Olsen 1990; Kieffer-Olsen 1993; Madsen 1990; Staecker 1997; Jonsson 1999.
4. Jfr Andréen 1997 s. 176ff.
5. Carelli 1997; Persson & Persson 1981; Arcini 1999.
6. Nilsson 1987; Nilsson 1989; Madsen 1990; Kieffer-Olsen 1993.
7. Dyggve 1952; Nilsson 1989 s. 37ff.; Madsen 1990.
8. Nilsson 1989 s. 32ff.; Madsen 1990.
9. Nilsson 1989 s. 135ff., 155ff., 172ff., 228ff.
10. Holmbäck & Wessén 1946 s. 208; jfr Nilsson 1989 s. 164.
11. Nilsson 1989 s. 242ff.
12. Jfr Madsen 1990.
13. Jfr Gejvall 1960; Nilsson 1994; Staecker 1997.
14. Mårtensson 1976; Mårtensson 1981; jfr även Kriig 1987 och

- Cinthio 1992 och Cinthio 1999b.
15. Kieffer-Olsen 1993 s. 121.
 16. Jfr Kieffer-Olsen 1990; Madsen 1990.
 17. Jfr Persson & Persson 1981; Arcini 1999.
 18. Mårtensson 1963; Mårtensson 1976; Mårtensson 1981; Kriig 1987; Arcini 1999; Cinthio 1992; Cinthio 1999b.
 19. Jfr Blomqvist 1951; Andrén 1984; Andrén 1985 s. 65ff.
 20. Jfr Andrén 1984 s. 53ff.
 21. Andrén 1985 s. 76f.
 22. Jfr Andrén & Carelli 1998.
 23. Mårtensson 1976; Mårtensson 1981; Andrén 1980; Andrén 1984; Arcini 1999; Cinthio 1992; Cinthio 1999b.
 24. Mårtensson 1963; Mårtensson 1976; jfr även Cinthio 1999b.
 25. Arcini 1999 s. 118ff.
 26. Persson & Persson 1981.
 27. Cinthio 1999a.
 28. Mårtensson 1976; Kriig 1987; Cinthio 1992; Cinthio 1999b.
 29. Møller-Christensen 1971.
 30. Cinthio 1999b.
 31. Jfr Kriig 1987; Svanberg 1999 s. 48ff.; Carelli under tryckning.
 32. Jfr Redin 1976 s. 183ff.
 33. Jfr Nilsson 1994.
 34. Andrén 1984 s. 53ff.
 35. Andrén 1984 s. 44ff.; Andrén 1985 s. 65ff.; Andrén 1995.
 36. Mårtensson 1981; Cinthio 1999b.
 37. Jfr Madsen 1983.
 38. Mårtensson 1981.
 39. Carelli & Lenntorp 1994; Cinthio 1999b.
 40. Blomqvist 1951 s. 183.
 41. Blomqvist 1951 s. 205.
 42. Blomqvist 1950.
 43. Persson & Persson 1981.
 44. Blomqvist 1945.
 45. Blomqvist 1951 s. 196.
 46. Stephens 1873.
 47. Rydbeck 1926.
 48. Mårtensson 1973; jfr Carelli 1993.
 49. Mårtensson 1981 s. 113; Kieffer-Olsen 1993 s. 128 ff.
 50. Cinthio 1999b fig. 2:11.
 51. Kieffer-Olsen 1993 s. 128ff.
 52. Andrén 1984 s. 44ff.
 53. Andrén 1984 s. 35ff.
 54. Mårtensson 1981; Cinthio 1999b; jfr Carelli 1993.
 55. Mårtensson 1981; Cinthio 1999b.
 56. Mårtensson 1981.
 57. Persson & Persson 1981.
 58. Corylander 1884.
 59. Weeke 1884-89.
 60. Blomqvist 1951 s. 143.
 61. Blomqvist 1978 s. 17.
 62. Krogh 1982; jfr Andersen 1995.
 63. Jfr Kieffer-Olsen 1993 s. 93ff.
 64. Jfr Kieffer-Olsen 1993 s. 93ff.
 65. Andrén 1999 jfr fig. 7.
 66. Wienberg 1993 s. 161ff.
 67. Wienberg 1993 s. 161ff.
 68. Jfr Andrén 1999 s. 388ff.
- * Artikeln är utarbetad och skriven med hjälp av anslag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet/Vetenskapsrådet och Berit Wallenbergs stiftelse. Även ett tack till Jes Wienberg för kommentarer av utkast till artikeln.

Litteratur

- Andersen, Harald: The graves of the Jelling dynasty. *Acta Archaeologica* 66. 1995, s. 281-300.
- Andrén, Anders: *Lund*. Medeltidsstaden 26. Riksantikvarieämbetet & Statens historiska museer, rapport. Stockholm 1980.
- : *Lund – tomtindelning, ägostruktur, sockenbildning*. Medeltidsstaden 56. Riksantikvarieämbetet & Statens historiska museer, rapport. Stockholm 1984.
- : *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8° Nr 13. Bonn & Malmö 1985.
- : Doors to other worlds: Scandinavian death rituals in Gotlandic perspectives. *Journal of European Archaeology* 1. 1993 s. 33-56.
- : Signs of Communities – The Iconography of Early Towns in Denmark. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1993-1994. 1995, s. 9-20.
- : *Mellan ting och text. En introduktion till de historiska arkeologerna*. Stehag & Stockholm 1997.
- : Landscape and settlement as utopian space. *Settlement and Landscape*. Red. Charlotte Fabech & Jytte Ringtved. Århus 1999, s. 383-393.
- Andrén, Anders & Peter Carelli: De anglosaxiska spåren. *Kulturens*

- årsbok 1998, s. 27-35.
- Arcini, Caroline: *Health and disease in early Lund. Osteo-pathologic studies of 3,305 individuals buried in the first cemetery area of Lund 990-1536*. Archaeologica Lundensia VIII. Lund 1999.
- Bennett, Agneta: *Graven, religiös och social symbol*. Theses and papers in North-European Archaeology 18. Stockholm 1987.
- Binford, Lewis: Mortuary practices: their study and their potentials. *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices*. Red. J. A. Brown. Memoirs of the Society for American Archaeology 25. 1971, s. 6-29.
- Blomqvist, Ragnar: S:t Drottens kyrka i Lund. *Kulturens årsbok* 1944. 1945, s. 144-173.
- : Hospitalet i Lund. *Kulturens årsbok* 1949. 1950, s. 118-155.
- : *Lunds historia. Medeltiden*. Lund 1951.
- : *Lunds historia. Nyare tiden*. Lund 1978.
- Carelli, Peter: *Gråbrödraklostrets kyrka i Lund. Arkeologisk schaktövervakning i Klostergatan 1992*. Rapport över arkeologisk undersökning nr 4. Lund 1993.
- : The Past and the Future of Archaeology in Lund. *Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum I: Stand, Aufgaben und Perspektiven*. Red. Manfred Gläser. Lübeck 1997, s. 429-439.
- : Lunds äldsta kyrkogård – och förekomsten av ett senvikingatida parochialsystem. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*. Under tryckning.
- Carelli, Peter & Karl Magnus Lenntorp: *Kv. S:t Märten nr 25-26, Lund. Arkeologisk undersökning 1993*. Arkeologiska rapporter från Lund nr 8. Lund 1994.
- Chapman, Robert, Ian Kinnes & Klavs Randsborg (red.): *The Archaeology of Death*. Cambridge 1981.
- Cinthio, Hampus: The Löddeköpinge Investigation III. The Early Medieval Cemetery. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1979-80. 1980, s. 112-123.
- Cinthio, Hampus & Jesper L. Boldsen: Patterns of Distribution in the Early Medieval Cemetery at Löddeköpinge. The Löddeköpinge Investigation IV. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1983-1984. New Series 5, 1984, s. 116-127.
- Cinthio, Maria: Några daterings- och tolkningsproblem aktualiserade i samband med bearbetningen av gravar och kyrkogård tillhörande Trinitatiskyrkorna i Lund. *META, medeltidsarkeologisk tidskrift* 1992 nr. 1-2, s. 30-39.
- : Trinitatiskyrkan i Lund – med engelsk prägel. *Hikuin* 24. 1999a, s. 113-134.
- : The archaeological context. I: Arcini, Caroline: *Health and disease in early Lund. Osteo-pathologic studies of 3,305 individuals buried in the first cemetery area of Lund 990-1536*. Archaeologica Lundensia VIII. Lund 1999b, s. 18-46.
- Corylander, J: *Berättelse om Lunds domkyrka*. Utg. Martin Weibull. Lund 1884.
- Dyggve, Ejnar: The Origin of the Urban Churchyard. *Classica et Mediaevalia* 13. 1952, s. 147-158.
- Gejvall, Nils-Gustaf: *Westerhus. Medieval population and church in the light of skeletal remains*. Lund 1960.
- Hjörungdal, Tove: *Det skjutte kjønn. Patriarkal tradisjon og feministisk visjon i arkeologien belyst med fokus på en jernalderkontekst*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8° Nr 19. Stockholm 1991.
- Hodder, Ian: *Symbols in Action. Ethnoarchaeological studies of material culture*. Cambridge 1982.
- Holmbäck, Åke & Elias Wessén (utg.): *Svenska landskapslagar 5. Äldre Västgötalagen, Yngre Västgötalagen, Smålandslagens kyrkobalk och Bjärköavåtten*. Stockholm 1946.
- Jankavs, Peter: Social image – cemetery image. Same generalisation. *Similar finds? Similar interpretations?* Red. Carl-Axel Moberg. Göteborg 1981, s. F1-F56.
- Jennbert, Kristina: Gravseder och kulturformer. I arkeologins gränsland. *Gravskick och gravdata*. Red. Elisabeth Iregren, Kristina Jennbert & Lars Larsson. University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series No. 32. Lund 1988, s. 87-99.
- Jonsson, Kristina: Bland barnaföderskor, spädbarn och ”vuxna barn” – social och religiös kontroll speglad i gravmaterialet från Västerhus. *META, medeltidsarkeologisk tidskrift* 1999 nr. 4, s. 12-35.
- Jørgensen, Lars: Family burial practices and inheritance systems: the development of an Iron Age society from 500 BC to AD 1000 on Bornholm, Denmark. *Acta Archaeologica* 58, 1987, s. 17-53.
- Kieffer-Olsen, Jacob: Middelalderens gravskik i Danmark – en arkeologisk forskningsstatus. *Hikuin* 17, 1990, s. 85-112.
- : *Grav og gravskik i det middelalderlige Danmark. 8 kirkegårdsudgravninger*. Højbjerg 1993.
- Kriig, Stefan: *Lunds äldsta kyrkogård*. Stencilerad uppsats i medeltidsarkeologi, Lunds universitet. Lund 1987.
- Krogh, Knud J.: The Royal Viking-Age Monuments at Jelling in the Light of Recent Archaeological Excavations. *Acta Archaeologica* 53, 1982, s. 183-216.
- Madsen, Per Kristian: A French Connection: Danish Funerary Pots – a group of Medieval Pottery. *Journal of Danish Archaeology* vol. 2, 1983, s. 171-183.

- :Han ligger under en blå sten. *Hikuin* 17, 1990, s. 113-134.
- Morris, Ian: *Burial and Ancient Society. The Rise of the Greek City-State*. Cambridge 1987.
- Mårtensson, Anders W.: Gravar kring stavkyrkan. *Thulegrävningen 1961*. Red. Ragnar Blomqvist & Anders W. Mårtensson. *Archaeologica Lundensia. Investigationes de Antiquitatibus Urbis Lundae* II. Lund 1963, s. 43-66.
- :En märklig grav i gråbrödernas kyrka i Lund. *Kulturens årsbok* 1973, s. 137-144.
- :Gravar och kyrkor. *Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund. En investering i arkeologi*. Red. Anders W. Mårtensson. *Archaeologica Lundensia. Investigationes de Antiquitatibus Urbis Lundae* VII. Lund 1976, s. 87-134.
- :St. Stefan i Lund. *Ett monument ur tiden. = (Gamla Lund förening för bevarande av stadens minnen, Årsskrift 62)*. Lund 1981.
- Møller-Christensen, Vilhelm: *Spedalskhed. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* bd. XVI. 1971, sp. 469-470.
- Nilsson, Bertil: Död och begravning. *Begravningskicket i Norden. Tanke och Tro. Aspekter på medeltidens tankevärld och fromhetsliv*. Red. Olle Ferm & Göran Tegnér. *Studier till Det Medeltida Sverige* 3. Stockholm 1987, s. 133-150.
- :De sepulturis. *Gravrätten i Corpus Iuris Canonici och i medeltida nordisk lagstiftning*. *Bibliotheca theologiae practicae. Kyrkovetenskapliga studier* 44. Stockholm 1989.
- :Kvinnor, män och barn på medeltida begravningsplatser. *Projektet Sveriges kristnande, publikationer* 3. Uppsala 1994.
- Pader, Ellen-Jane: *Symbolism, Social Relations and the Interpretations of Mortuary Remains*. *British Archaeological Reports, International Series* 130. Oxford 1982.
- Persson, Evy & Ove Persson: *Medeltidsfolket från kvarteret Repslagaren. I: Mårtensson, Anders W.: St Stefan i Lund. Ett monument ur tiden. = (Gamla Lund förening för bevarande av stadens minnen, Årsskrift 62)*. Lund 1981, s. 151-170.
- Redin, Lars: *Lagmanshejdan. Ett gravfält som spegling av sociala strukturer i Skanör*. *Acta Archaeologica Lundensia, Series in 4* Nr 10. Bonn & Lund 1976.
- Rydbeck, Otto: *Ärkebiskop Andreas Sunessons grav i Lunds domkyrka. En undersökning*. Lund 1926.
- Rydén, Thomas & Björn Lovén: *Domkyrkan i Lund*. Lund 1995.
- Staecker, Jörn: Searching for the unknown. *Gotland's churchyards from a gender and missionary perspective. Lund Archaeological Review* 1996. Lund 1997, s. 63-86.
- Stephens, George: *Likstenen i Lund öfver biskop Herman. Samlingar till Skånes historia, fornkonst och beskrifning* 1873, s. 22-27.
- Svanberg, Fredrik: *I skuggan av Vikingatiden. Om Skåne, Halland, Blekinge och Själland*. University of Lund, Institute of Archaeology, Report Series No. 66. Lund 1999.
- Weeke, C. (udg.): *Lunde Domkapitels Gavebøger*. København 1884-89.
- Wienberg, Jes: *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. *Lund Studies in Medieval Archaeology* 11. Stockholm 1993.